

معرفی منابع اطلاعاتی در کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد: چگونه پژوهش خود را با منابع کتابخانه مرکزی غنی کنیم.

گردآورنده: فریده مداحی

مقدمه و معرفی

کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، به عنوان بزرگ‌ترین کتابخانه دانشگاهی ایران، در سال ۱۳۲۸ توسط سید محمد مشکات با اهدای مجموعه نفیس کتاب‌های خطی شخصی وی بنیانگذاری شد. این مرکز در کنار مجموعه‌های بزرگ دیگر مانند کتابخانه ملی و کتابخانه مجلس شورای اسلامی، مورد مراجعه بسیاری از پژوهشگران داخلی و خارجی قرار دارد. کتابخانه مرکزی یکی از مهم‌ترین مراکز ایران‌شناسی و اسلام‌شناسی در ایران و جهان محسوب می‌شود.

این مجموعه دارای ۱۵ بخش مختلف است که شامل نسخ خطی، نفیس، پایاندها، پایان‌نامه‌ها، مرمت و حفاظت اسناد، دیجیتال‌سازی، فناوری اطلاعات، خدمات نابینایان، سازماندهی و فراهم‌آوری می‌شود. همچنین، ۹ تالار مطالعاتی مانند تالار ابوریحان بیرونی، اقبال لاهوری، جمالزاده و خواجه نصیرالدین طوسی در آن فعال است.

منابع اطلاعاتی کمی و ساختار مجموعه

کتابخانه مرکزی از تنوع گسترده‌ای از منابع اطلاعاتی چاپی و دیجیتال برخوردار است.

آمار کلی منابع اطلاعاتی (عنوان و نسخه در مورخ ۱۴۰۴/۰۹/۲۶):

نوع منبع	عنوان	نسخه
کتاب فارسی	۲۲۳,۵۹۴	۳۹۴,۰۳۳
کتاب لاتین	۱۰۰,۳۱۳	۱۳۵,۶۳۳
جمع کل کتاب	۳۲۳,۹۰۷	۵۲۹,۶۶۶
نشریات فارسی	۵,۸۴۸	۵۰۹,۰۳۴

نشریات لاتین	۲,۸۴۳	۱۴۱,۰۱۷
نسخ خطی	۱۷,۲۵۰	
پایان نامه‌های دارای فایل دیجیتال	۱۰۶,۳۹۹	
اسناد تاریخی	حدود ۱۰۰,۰۰۰ برگ سند	
طرح‌های پژوهشی	۲,۴۴۱	۲,۵۲۵
کتب چاپ سنگی	۶,۹۹۸	۱۰,۹۱۰
منابع غیر کتابی و اسناد دانشگاه تهران	۳۸,۸۳۴	۴۴,۷۱۴
منابع دیداری و شنیداری (عکس‌ها)	۵,۳۴۶	۵,۷۳۵

منابع لاتین موجود در کتابخانه به زبان‌های مختلفی از جمله انگلیسی، فرانسه، آلمانی، روسی و ایتالیایی هستند که از طریق خریداری و اهدا جمع‌آوری شده‌اند. کتاب‌های فارسی نیز از حیث موضوع بسیار متنوع بوده و از طریق خریداری و اهدا تامین می‌شوند. کتابخانه مرکزی تمرکز خود را بر آثار مربوط به شرق‌شناسی، ایران‌شناسی، اسلام‌شناسی و کتاب‌های مرجع دیگر علوم و فنون و فرهنگ و ادب قرار داده است.

مجموعه‌های خاص چاپی:

۱. **کتاب‌های کمیاب:** این بخش شامل کتاب‌های چاپی است که به دلیل قدمت، تیراژ محدود، یادداشت اهدایی مولف، نفاست یا ویژگی‌های دیگر نیازمند حفاظت ویژه هستند. این مجموعه شامل کتاب‌های کهن چاپ اروپایی (پیش از ۱۹۲۰ م)، از جمله سفرنامه‌های جهانگردان اروپایی به ایران در قرون ۱۷ و ۱۸ میلادی، کتاب‌های کهن عربی (چاپ اروپا، مصر و مطبعه بولاق)، و کتاب‌های فارسی، ترکی، اردو و پشتو مربوط به پیش از سال ۱۹۲۰ م. است.

۲. **انتشارات دانشگاه تهران:** این آثار به صورت یک مجموعه ویژه در تالار اقبال لاهوری نگهداری می‌شود. تا کنون حدود ۵ هزار عنوان کتاب به زبان‌های فارسی، عربی و لاتین در موضوعات مختلف در این مجموعه به چاپ رسیده است.

۳. **کتاب‌های اهدایی:** از سال ۱۳۲۰ تا کنون مجموعه‌های خاصی توسط افراد و خاندان‌های برجسته به کتابخانه اهدا شده است. برخی از اهداکنندگان شامل سید محمد مشکوه، حسنعلی غفاری، محمدعلی جمالزاده، علی لاریجانی، ابراهیم پورداود، خاندان سعید نفیسی و مک دونالد هستند.

۴. **کتاب‌های درسی:** شامل حدود ۵۰۰۰ عنوان کتاب درسی مربوط به سال‌های ۱۲۷۰ ق/ ۱۲۳۳ ش تا سال ۱۳۷۰ ش است، که کتب درسی مدرسه دارالفنون، مدارس قدیم، وزارت معارف، وزارت فرهنگ و وزارت آموزش و پرورش را شامل می‌شود. برخی از این کتاب‌ها چاپ سنگی هستند و به مدرسه دارالفنون مربوط می‌شوند.

۵. **انتشارات موسسه مطالعات تاریخ پزشکی، طب اسلامی و مکمل که نسخ قدیمی در زمینه طب سنتی ایرانی-اسلامی را گردآوری، تکثیر و توزیع می‌نماید.** اصل نسخه‌هایی که این موسسه به صورت افست به چاپ می‌رساند متعلق به کتابخانه‌های مجلس، ملی، و آستان قدس و برخی کتابخانه‌های خارج از کشور می‌باشد.

۶. از سایر مجموعه ها می توان از مجموعه چاپهای نسخه برگردان (فاکسیمیله) بالغ بر بیش از ۵۰ جلد چاپ عکسی فارسی و عربی که در ایران یا خارج از کشور انتشار یافته اند، نام برد.

۷. **مجموعه شیعه شناسی:** این تالار تخصصی به دلیل اهمیت تحقیقاتی این حوزه و فراوانی منابع ارزشمند منتشر شده، به پیشنهاد دکتر رسول جعفریان تأسیس شد و در حال حاضر در تالار ایران شناسی نگهداری می شود.

۸. مجموعه انتشارات موسسه نشر و تنظیم آثار امام خمینی (ره) بالغ بر ۱۲۰۰ جلد کتاب از انتشارات نشر و تنظیم آثار امام (ره) بنا بر توافق نامه ای در سال ۱۳۷۶ مبنی بر نگهداری در یک قسمت ویژه اهدا کرد.

۹. مخزن ویژه برخی آثار خاص هستند که به دلایلی دسترسی آنها محدود شده است.

۱۰. کتابهای چاپ سنگی مجموعه ارزشمندی در موضوعات مختلف به زبانهای فارسی، عربی، ترکی، اردو است که طبقه بندی این آثار بر اساس قطعه های رحلی، وزیری، رقعی، جیبی است.

۱۱. مجموعه خیام (اهدایی جولین اف. مک دونالد) شامل ۱۹۲ عنوان از ویراستهای رباعیات خیام، مطالعات، نگارگری ها، زندگی نامه ها و آثار دیگری است که بر اساس ترجمه ادوارد فیتز جرالڈ از رباعیات خیام، از اواخر قرن ۱۹م، تا کنون انجام شده و در خارج از کشور به چاپ رسیده است.

منابع آرشیوی، نسخ خطی و پایان نامه ها

نسخ خطی و اسناد تاریخی و اسناد دانشگاه تهران:

➤ **نسخ خطی:** کتابخانه دارای ۱۷۰۲۵۰ عنوان نسخ خطی به زبان‌های فارسی، عربی و ترکی است. ۴۴۰۸ نسخه از این مجموعه از دانشکده‌های مختلف (پزشکی: ۳۳۴ مجلد، حقوق و علوم سیاسی: ۶۳۶ مجلد، ادبیات: ۵۴۸ مجلد) و مؤسسه لغت‌نامه دهخدا به کتابخانه مرکزی منتقل شده است.

➤ **اسناد تاریخی:** حدود ۱۰۰۰۰۰۰ برگ سند تاریخی در کتابخانه موجود است که اغلب مربوط به دوران قاجاریه و پهلوی بوده و شامل فرمان‌ها، احکام، نامه‌ها، قباله‌ها و وقف‌نامه‌ها است. از ویژگی‌های ارزشمند این مجموعه، وجود دو مجموعه اسناد ملکی مربوط به اسفراین و بجنورد از عصر صفوی و اسناد خصوصی اشخاصی چون ابراهیم پورداود، سعید نفیسی و محمد قزوینی است. بخشی از اطلاعات اسناد تاریخی در سامانه وارد شده و کار اسکن و ارائه فایل دیجیتال به درخواست‌کنندگان در حال انجام است.

➤ **اسناد دانشگاه تهران:** این اسناد در دستور کار است و فهرستنویسی در نرم افزار آذرسا و اسکن آن در حال انجام است.

میکروفیلم‌ها و نسخ عکسی: کتابخانه حدود ۹۳۰۰ حلقه میکروفیلم و ۷۵۰۰ نسخه عکسی دارد که بخش عمده‌ای از آن از روی نسخ خطی کتابخانه‌های مهم داخلی و خارجی (مانند کتابخانه ملی پاریس، موزه بریتانیا، واتیکان و کمبریج) تهیه شده است. همچنین، میکروفیلم بخشی از نشریات قدیمی ایران مربوط به دوره مشروطیت نیز موجود است.

نشریات:

بخش نشریات کتابخانه مرکزی یکی از بزرگ‌ترین و مهم‌ترین مجموعه‌های نشریات در کشور به شمار می‌رود. اساس این مجموعه را جراید و مجلات فارسی متعلق به محمد رضانی (صاحب انتشارات کلاله خاور) تشکیل داد که بالغ بر ۲۰۰۰ عنوان بود و در سال ۱۳۴۲ برای کتابخانه خریداری شد. طبق قانون واسپاری، وزارت ارشاد و مدیران مسئول نشریات موظف هستند یک نسخه از نشریات خود را به کتابخانه ارسال کنند که این فرآیند توسط بخش پایاندها پیگیری می‌شود. تقریباً تمام نشریات و مجلات دوره قاجار و پهلوی اول اسکن شده‌اند، اما به دلیل گستردگی منابع دوره پهلوی دوم، بخش زیادی همچنان در دستور کار اسکن قرار دارد. کل اطلاعات اسکن‌شده در سرور کتابخانه حدود ۱۸ ترابایت است که تقریباً ۱۵ ترابایت آن سازماندهی شده و قابل استفاده است.

پایان نامه‌ها:

مجموعه پایان‌نامه‌های کتابخانه مرکزی شامل حدود ۱۵۰۰۰۰ عنوان پایان‌نامه و رساله تحصیلی دانشجویان دانشگاه تهران در مقاطع کارشناسی، ارشد و دکتری است. حدود ۱۰۶۰۰۰ عنوان از این تعداد دارای فایل دیجیتال می‌باشند. بر اساس بخشنامه معاونت پژوهشی در سال ۱۳۶۹، پایان‌نامه‌های دفاع‌شده باید به کتابخانه مرکزی تحویل داده شوند. از سال ۱۳۹۲، نسخه چاپی حذف شده و تنها دو فرمت ورد و پی‌دی‌اف تحویل گرفته می‌شود. قدیمی‌ترین پایان‌نامه‌های موجود مربوط به دارالمعلمین عالی در سال تحصیلی ۱۳۱۲-۱۳۱۱ است. پایان‌نامه‌هایی که دو سال از تاریخ دفاع آن‌ها گذشته باشد، به صورت تمام‌متن در نرم‌افزار آذرسا قابل استفاده هستند.

منابع غیر کتابی:

➤ منابع موجود در این مجموعه عبارتند از انتشاراتی که به صورت تیراژ اندک و محدود چاپ می‌شوند و به بازار نشر عرضه نمی‌گردند، مانند گزارشها، آمارها، برخی از سالنامه‌ها، راهنماها، جزوات درسی، کاتالوگ، راهنماها، بورسور...

➤ منابع موجود در این مجموعه عبارتند از انتشاراتی که به صورت تیراژ اندک و محدود چاپ می‌شوند و به بازار نشر عرضه نمی‌گردند، مانند گزارشها، آمارها، برخی از سالنامه‌ها، راهنماها، جزوات درسی، کاتالوگ، راهنماها، بورسور...

➤ در حال حاضر قسمت عمده این منابع فهرست‌نویسی شده و در نرم‌افزار آذرسا قابل بازیابی است.

عکس‌های تاریخی و سردیس‌ها :

➤ **عکس‌ها:** آرشیو کتابخانه مرکزی حاوی حدود ۳۷۰۰۰۰ قطعه عکس است. این مجموعه شامل کپی ۲۰۰۰۰۰ قطعه عکس تاریخی (رجال و ابنیه قاجار و پهلوی)، ۷۰۰۰ قطعه عکس از خانواده‌های دوره قاجار (مانند معیر الممالک و غفار الملک)، و ۱۰ هزار قطعه عکس منحصر به فرد از دانشگاه تهران (شامل اساتید، دانشجویان و وقایع دانشگاه از نخستین سال‌های تأسیس تا سال ۱۳۵۷) می‌باشد.

➤ **سردیس‌ها:** ۱۸: سردیس از مشاهیر و شخصیت‌های شاخص فرهنگ و ادب ایران (مانند علی‌اکبر دهخدا، محمد معین و سید حسن تقی‌زاده) در کتابخانه وجود دارد. این سردیس‌ها که در سال‌های ۱۳۵۶-۱۳۵۰ به سفارش کتابخانه مرکزی ساخته شدند، در حال حاضر در سرسرای طبقه همکف قرار گرفته‌اند. سردیس‌ها به عنوان منابع اطلاعاتی مهمی در مطالعات تاریخ هنر و باستان‌شناسی به شمار می‌روند، اما باید در کنار سایر شواهد تاریخی تحلیل شوند.

طرح‌های پژوهشی، نقشه‌ها و خلاصه اقدامات انجام شده

طرح‌های پژوهشی و نقشه‌ها:

- طرح‌های پژوهشی: مجموعه ای جداگانه شامل ۲۴۴۱ عنوان و ۲۵۲۵ نسخه می باشد که تمامی این مجموعه فهرست‌نویسی شده و قابل بازیابی از سامانه آذرسا می باشد. این مجموعه طرح‌هایی در بازه زمانی دهه ۷۰ و ۸۰ در دانشگاه می باشد که توسط دانشکده ها و گروه‌ها و موسسات خاص در آن بازه انجام شده و اطلاعات کتابشناختی این مجموعه ها دارای کلید واژه هستند که در بازیابی به پژوهشگر کمک می کنند.
- مراکز شامل: دانشکده فنی، کامپوتر، مکانیک، کشاورزی، بیوشیمی، علوم اجتماعی، محیط زیست، معاونت پژوهشی، اقتصاد، منابع طبیعی، دامپزشکی، فنی و ... می باشد.

نقشه ها

- کتابخانه مرکزی دارای حدود ۲۰۰۰ نقشه است که شامل نقشه های قدیم و جدید ایران و استان ها و شهرستانها ی مختلف کشور و نیز سایر کشورهای جهان است.
- در این مجموعه ۴ نقشه چاپ سنگی وجود دارد، از جمله " نقشه تمام ممالک محروسه دولت علیه ایران " از علی اشرف قراجه داغی که در سال ۱۲۸۶ ق . در مطبعه درالطباعة چاپ شده است.
- این مجموعه در گنجینه مرکز اسناد کتابخانه نگهداری می شود و برای نگهداری آنها از فایل‌های ویژه نگهداری نقشه شامل شش فایل فلزی پنج کشویی بزرگ و چهار فایل چوبی ۲۰ کشویی کوچک استفاده می شود.

خلاصه اقدامات و دستاوردهای اخیر:

فعالیت‌های کتابخانه مرکزی در زمینه سازماندهی منابع، خدمات به کاربران و توسعه مجموعه‌ها، دستاوردهای مهمی را به همراه داشته است:

فهرست‌نویسی و سازماندهی :

- فهرست‌نویسی و سازماندهی مجموعه ۴۰۰ مجلدی کتب اهدایی مصدق انجام شده است.
- مجموعه ۲۹۱۴ مجلدی کتب لاتین قرن ۱۸ و ۱۹ میلادی فهرست‌نویسی و سازماندهی شده است.
- اصلاح و ورود اطلاعات فهرست نسخ خطی جلد ۱۱ شامل ۱۱۹۵ رکورد انجام شده است.
- فهرست‌نویسی ۳۳۰ عنوان نسخ خطی قبل از ورود اطلاعات انجام شده است.

دیجیتال‌سازی و دسترسی :

- بیش از ۷۵,۹۰۰ فایل پایان‌نامه در نرم‌افزار آذرسا الصاق شده است.
- ۳۰۳۰ فایل نسخ خطی در نرم‌افزار آذرسا الصاق شده است.
- بیش از ۲۵۰۰۰ برگ از نشریات و اسناد دانشگاه تهران و عکس‌ها اسکن شده است.

تامین منابع و صرفه‌جویی مالی :

- صرفه‌جویی مالی قابل توجهی برای دریافت ۶۸۵ عنوان و ۲۹۹۵۸ نسخه از نشریات و روزنامه‌ها از طریق اهدا (با رایزنی بخش پیاپی‌ها) صورت گرفته است.
- منابع اهدایی ارزشمندی از جمله ۷ نسخه خطی و ۵ کتاب چاپ سنگی، ۲۹ نسخه خطی و بیش از ۹۰۰ جلد کتاب نفیس از خانم‌ها مینا و هما هوتن، اسناد مالی خاندان قیصری، و اسناد خاندان نظام مافی به مجموعه اضافه شده است.
- خریداری ۶ نسخه خطی و ۱۰۶ متن نمایش قدیمی با مجوز اجرا نیز انجام شده است.

خدمات و پاسخگویی به کاربران :

- ۲۷,۷۳۴ درخواست کاربر به صورت حضوری، تلفنی و از طریق ایمیل و تلگرام پاسخ داده شده است.

برگزاری نمایشگاه‌های تخصصی:

کتابخانه مرکزی در همکاری با سازمان‌های مختلف، شش نمایشگاه تخصصی برگزار کرده است. این نمایشگاه‌ها عبارتند از:

۱. نمایشگاه تصاویر و اسناد ایران بین انقلاب مشروطه و انقلاب اسلامی با همکاری سازمان اسناد.
۲. نمایشگاه قرآن‌های چاپی قدیمی با همکاری انتشارات انصاریان.
۳. نمایشگاه اسناد فرهنگی و علمی (آیین‌نامه‌ها و اساسنامه‌ها) با همکاری کتابخانه آیت‌الله العظمی بروجردی (ره).
۴. نمایشگاه روز ملی خلیج فارس با همکاری سازمان نقشه‌برداری کشور.
۵. نمایشگاه آثار هنری و قرآنی با همکاری کتابخانه آستان قدس رضوی.
۶. نمایشگاه مرقع‌آرایی دیرین و نوین با همکاری مؤسسه کتاب‌آرایی ایرانی.